

**Azərbaycan Etnik Məkanında Dini-Mədəni Müxtəliflik Və
Tolerantlıq**

Qalib SAYILOV¹

ÖZET

Makalede şiddete ihtiyaç duyulmayan tek din İslam olduğu ve insanlara örnek ahlakını önerdiği söyleniyor. Bugün çokkültürlülük kavramının doğru anlamı, İslam'dan gelmekle karakterizedir.

Anahtar Sözcükler: Çığır açan, entegrasyon, etnik, İslam, çokkültürlülük.

**Религиозно-культурные различия и толерантность в Азербайджанском
этническом пространстве**

Резюме

В статье указывается на то, что Ислам является единственной религией, в которой нет места насилию и внушает людям образцовую мораль. Сегодня правильное значение понятия мультикультурализм характеризуется его происхождением от сущности Ислама.

Ключевые слова: эпохаль, интеграция, этнический, ислам, мультикультурализм

¹ AMEA Folklor Enstitüsü, qalibsayilov@mail.ru.

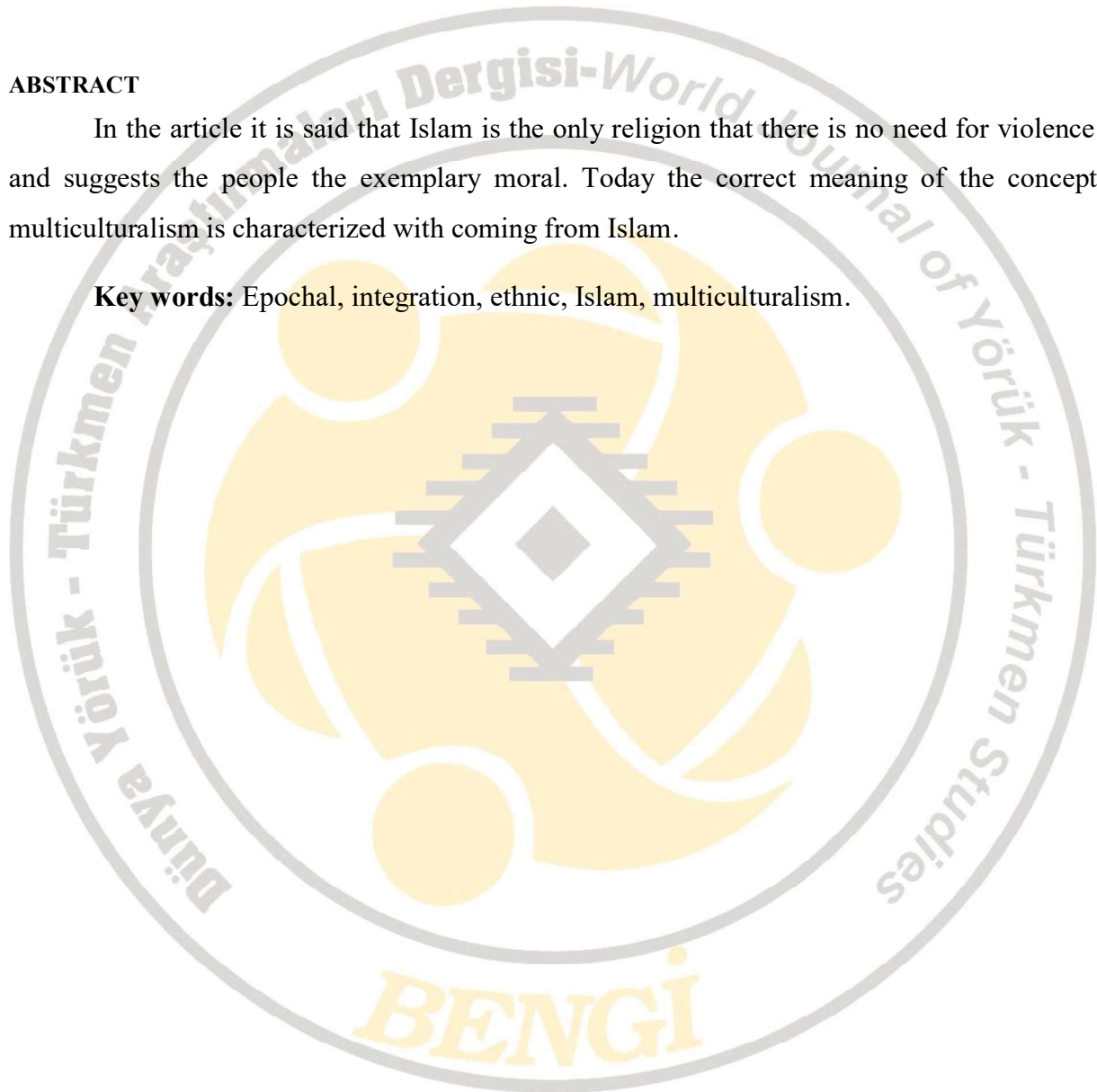

**The religious-cultural differentness and tolerance in
Azerbaijan ethnic space**

ABSTRACT

In the article it is said that Islam is the only religion that there is no need for violence and suggests the people the exemplary moral. Today the correct meaning of the concept multiculturalism is characterized with coming from Islam.

Key words: Epochal, integration, ethnic, Islam, multiculturalism.

GİRİŞ

Bəşərin, insanlığın yaşadı olan din və onun genezisi, əsasları və qayəsi tarix boyunca mübahisə predmeti olmuşdur. Deistlər də, ateistlər də, dindarlar da, dini rədd edənlər də istər-istəməz bu problemin içərisində tərəf kimi formalaşmışlar. Dini müxtəliflik fransız dilindən tərcümə olunaraq dilimizdə yer almışdır.

İnsan sosiologiyasının bütün sahələrini əhatə edən İslam dini yüz illər boyu mənsub olduğu xalqların örf-adətini və ictimai əsaslarını tənzimləyici mövqedən çıxış etmişdir. Dinin əsas mahiyyəti isə milli-mənəvi dəyərlərin hamisi olaraq, təsir qüvvəsi nə qədər böyük olursa olsun, xarici təzyiqlərə qarşı mənsublarını bir fanus kimi qorumuşdur. Müsəlman xalqlarının mədəniyyətləri tarixin hər dövründə İslam ilə ucalmış, onun saf və humanitar ideyalarına sadıq qaldıqları qədərincə yüksəlmişdir.

1. DİNİ-MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK VƏ TOLERANTLIQ

On doqquzuncu əsrdə Qanıx-Həftəran mədəniyyəti məhz belə bir nümunəvi yol keçmişdir. Azərbaycan coğrafi ərazi baxımından bir sıra dünya ölkələrindən kiçik olsa da, bəşər tarixinə töhfələri baxımından böyük mənəvi dəyərlərə sahibdir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra, mədəniyyətlərin və milli-mənəvi dəyərlərin çeşidli tərzləri tədqiqat sahəsinə çevrildi. Ənənəvi İslam və xalq yaradıcılığının predmetinə çevrilən təsəvvüf məhz bu dəyərlərdəndir (Niyazov 2016, 24).

Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində yerləşən tarixi Car-Tala bölgəsi (indiki Qax, Zaqatala, Balakən) keçmişdən bu günə genetik əsaslara bağlı tarixi və mənəvi irs nümayiş etdirmişdir. Bölgədə İslam dininə malik olan müxtəlif etnik qruplar yaşayır. Müxtəlif mədəniyyət tiplərinin daşıyıcılarının eyni bir inanca sahib olmaları onların birləşmə və yanaşı yaşamaları üçün stimula ola bilər. Lakin burada müxtəlif dini inanclara malik toplumlar da onlarla bərabər dinc və barış içərisində həyatlarını davam etdirməkdədirlər.

Epoxal dövəmlər dəyişdikə sivilizasiyalar da “mənəvi özünödərkin sınağından” keçir. Etnik-mədəni, mənəvi-sosial dəyişmələr isə qlobal kontekstdə baş verir. Dəyişmələr və inteqrasiyalar tarixinə nəzər salsaq, doktrinöncəsi özünəqayıdışın maraqlı tiplərinin şahidi olarıq. Belə ki, yüzillərin sonunda böyük dəyişmələrin baş verəcəyi dövəmlərdə “dünya gücləri” yeni etnik, milli və dini nəzəriyyələr, konsepsiyalar düzənləyirlər. Dizayn etdikləri kodeksləri əvvəlcə elm kimi millətlərə və xalqlara “sırıyır”, daha sonra həmin nəzəriyyələri ideoloji savaşı müstəvisində önərlər.

İslamın dünyaya bəxş etdiyi insan haqları, zimmi haqları, bəşəri ədalət kimi nümunəvi əxlaqı mənimsəyib, öyrənib və öyrəndikdən sonra “özünüküləşdirib”, məqsədinə və mənafeyinə uyarlaşıdıraraq bu və digər adlarla gündəmə gətirirlər. “Banan ölkələr” adlanan, ikinci dərəcəli hesab olunan, əsasən də müsəlman ölkələrinə “ixrac” olunan bu “elm” təəssüflər olsun ki, elmdə ən yüksək adları mənimsəyən “ziyalılar” tərəfindən bəh-bəhlə qarşılır, mahiyyəti anlamadan onlar tərəfindən təşviq olunur.

Son dövəmlər humanitariyada tolerantlıq, multikulturalizm və b. isimlərlə gündəmi məşğul edən yeni konseptlər prioritet hesab oluna bilər. Lakin “demokratiyanın lokomotivi” qərbin elmi podiuma gətirdiyi bu “yenilik” əslində İslamın təməllərindən biridir və 1400 il öncə İslam peyğəmbəri Məhəmməd (s.a.s.) tərəfindən Allahın əmri kimi söylənilmişdir. Bu həqiqəti görməmək mənəvi korluqdur.

Biz islamı öyrənsək, müxtəlif dinlərin və inancların daşıyıcılarına münasibəti görmüş olarıq. Yeganə din islamdır ki, heç bir zora ehtiyac görmür və insanlara nümunəvi əxlaqı tələqin edir. Bu gün multikulturalıq deyilən anlayışın düzgün anlamı İslamın içərisindən gəlməsi ilə səciyəyənlir. Səriştəsizlikdənmi, savadsızlıqdanmi bilmirəm, bəzən bunu İslama qarşı qoymaq istəyənlər mahiyyəti dərindən dərk edə bilmirlər. Dini müxtəliflik və etnos münasibətləri daim aktual tədqiqat istiqamətlərindən biri olaraq qalır. Onu folklorşünaslığın prioritet mövzuna çevirən problemin ictimai şüurun inkişafı ilə şərtlənən dinamikasıdır. “Etnos-din” problemi heç vaxt sabit idrak çərçivəsində qalmayaraq, daim inkişaf edən və dəyişən baxışlar sisteminin predmetinə çevrilir. İctimai şüurun antropoloji-humanitar sahələrində baş verən istənilən

dəyişikliklər dünya elm məkanının harasında baş verməsindən asılı olmayaraq, “etnos-din” probleminə baxışları dəyişir.

Etnik məkanda dini-mədəni müxtəliflik və tolerantlıq problemi öz mahiyyəti etibarilə dünyagörüşü ilə sıx əlaqədədir. İctimai şüur formalarının inkişaf tarixinə materialist və idealist baxışlarla şərtlənən yanaşmalar problemin həllinin eyni zamanda ən fərqli, müxtəlif, zidd, hətta bir-birini tam inkar edəcək variantlarının mövcudluğunu mümkün edir. Etnik məkan və dini müxtəliflik mövzusu xalq inanc və sınımaları kontekstində incələnməsi folklorşünaslığın prioritetinə çevrilməkdədir.

Müasir Azərbaycan folklorşünaslığı özünün nəzəri-metodoloji bazası etibarilə XX əsr sovet folklorşünaslıq elminin üzərində formalaşmışdır. Sovet elmi bütövlükdə materializm ideologiyasına əsaslanan marksist-leninçi fəlsəfədən çıxış edirdi. Azərbaycan sovet folklorşünaslığı da bu cəhətdən ümumsovet folklorşünaslığının məhəlli sahələrindən biri olmaqla bütünlüklə materialist dünyagörüşünə əsaslanır və folklor-din münasibətlərinə də istisnasız olaraq bu baxış bucağından yanaşırdı.

2. FOLKLOR VƏ DİN

Marksist-leninçi fəlsəfəyə görə, folklor və din ictimai şüurun formaları kimi “yüksək təşəkküllü materiyanın xassəsi olan” insan şüurunun məhsuludur. “Allah” ideyasını uydurma hesab edən marksist-leninçi fəlsəfə bəşər düşüncəsinin inkişaf tarixinin zahiri konstataşmasını aparmaqla hər cür idraki fəaliyyəti çərçivəyə salır və “özündəməddə” (öz-özündən yaranan və bütün varlığı özünə aid olan) hesab etdiyi varlıq aləminin insan idrakına “fenomenal” görünəcək bütün təzahürlərini həmin çərçivədən qavramağa və izah etməyə məcbur edirdi.

Azərbaycan folklorşünaslıq elmi öz tarixi boyunca “folklor-din” problemini heç vaxt fundamental tədqiqatların mövzusunə çevirməyərək, bu sahədə “mərkəzdən” (Moskvadan) gələn ideoloji “ustanovkalarla” kifayətlənirdi. Keçən əsrin 30-40-cı illərində bu istiqamətdə yazılmış məqalələr isə xalq kütlələrinin sovet idealları ruhunda tərbiyə edilməsinə xidmət edən ideoloji-təbliğati yazılar olmaqdan irəli getməyib, heç bir elmi əhəmiyyət daşıyırdı. Keçən

Əsrin 60-70-ci illərindən bu təbliğat istiqaməti də arxa plana keçməklə Azərbaycan folklorşünaslığında “folklor-din” problemi ümumiyyətlə tədqiqat istiqaməti kimi tamamilə unuduldu və bununla da folklorun öyrənilməsinin mühüm bir sahəsində bu günə qədər davam edən boşluq yarandı. Milli müstəqilliyin qazanılması bu mövzu üzərindəki ideoloji-fəlsəfi çərçivəni qaldırsa da, əsrin dördüncü birini əhatə edən müddət ərzində bu istiqamətdə gözə çarpacaq dəyişiklik baş vermədi. Bunun əsas səbəblərindən biri müstəqillikdən sonra özünün sovet ideoloji-fəlsəfi əsaslarından məhrum olmuş Azərbaycan humanitarlığının fəlsəfi-metodoloji baza etibarilə ümumiyyətlə dayanıqsız duruma düşməsi və eklektik ideyalar, nəzəriyyələr, təlimlər və baxışlar ümmanında bu günə kimi çırpınmasıdır. Lakin bu fəlsəfi-ideoloji qeyri-müəyyənliliyin özü gerçəkliyi idrakın inkişafında zəruri mərhələdir və bu mərhələnin ən əsas xüsusiyyəti sosial-humanitar elmlərə “özünüaxtarış” imkanını təqdim etməsində ifadə olunur. Bunu Azərbaycan folklorşünaslığı elmində son onilliklərdə meydana çıxan bir sıra fundamental araşdırmaların nümunəsində açıq-aydın görmək olur. Azərbaycanda folklor həmin tədqiqatların nümunəsində artıq “etno-kosmik düşüncə modeli, etnik özünüifadə və davranış kodu” kimi tədqiq olunur, “folklor materiallarının materiya modelində təhlili təcrübələri” meydana çıxır və ən başlıcası, “mifologiya və din teoinformasiyanın səviyyələri” kimi götürülməklə vahid teoqonik-fəlsəfi sistem daxilində ümumiləşdirilir. Bu da öz növbəsində “folklor-din” kimi mürəkkəb fəlsəfi-metodoloji əsaslara və nəzəri-elmi struktura malik bir problemi vulqar sosioloji baxışlardan tamamilə azad yeni baxış müstəvisinə gətirməyə imkan verir.

“Folklor” və “din” düşüncə konseptləri olaraq bir-birindən ayrılmaz anlayışlardır. Folklor etnosun bədii özünüifadə kodlarının biridir. Lakin bu, folklorun sonrakı inkişaf mərhələlərində gəlib çıxdığı keyfiyyət müəyyənlidir. Qədimlərə doğru folklor, din, fəlsəfə və s. bir-birindən ayrılmaz olub, vahid sinkretik ictimai şüurun təzahür formaları idi. İctimai şüurun inkişafında zamanla fəlsəfə, folklor, din, incəsənət... aktual üzvlənmə keçirərək bir-birindən ayrılır, lakin bu, onları bir-birinə bağlayan telləri ümumiyyətlə aradan qaldırmır: vaxtilə sinkretik sistem daxilində birgə olan folklor və din daha sonra vahid ictimai şüur sistemi daxilində daim bir-biri ilə əlaqədə olan, biri digəri ilə qidalanan etnik özünüifadə və davranış kodlarına çevrilir.

Dünyagörüşü, yaradılış ideologiyası və sosial-mədəni davranış sistemi olan din bədii özünü-
ifadə kodu olan folklorla daim təsir edir və folklor janrları zamanla dini özünü-təşkilin formaları
(dini rəvayətlər, əfsanələr və s.) kimi çıxış edir.

3. FOLKLOR VƏ İSLAM DİNİ

Azərbaycan etnik məkanında dini-mədəni müxtəliflik və tolerantlıq probleminin ən aktual sahələrindən biri “Azərbaycan folkloru və İslam dini” mövzudur. Vəhy dini olan islam VIII əsrin sonları – IX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan dini-fəlsəfi, ideoloji-mədəni düşüncə sisteminə daxil olmağa başlayır. İdeologiyaların, fəlsəfi sistemlərin qarşılaşmasını, mübarizəsini və qovuşmasını nəzərdə tutan bu proses üç mühüm münasibətlər modeli ilə əlamətdardır:

1. İslamaqədərki “folklor-din” münasibətlər modeli;
2. İslamla yeni mərhələyə qədəm qoyan “folklor-din” münasibətlər modeli;
3. İslami dəyərlər sistemi əsasında yenidən formalaşan “folklor-din” münasibətlər modeli.

Bu “tarix” zahirən mərhələlərin bir-brini əvəz etməsi kimi sadə təsir bağışlasa da, əslində, çox mürəkkəb problemdir. Problemin mürəkkəbliyi həm də Azərbaycan din tarixinin systemsiz və eklektik öyrənilməsi ilə bağlıdır. Hələ bu günə kimi elmi fikir dövriyyəsində zərdüştilik-tanrıçılıq münasibətlərini ümumiləşdirən bir tədqiqat ortada yoxdur. Digər tərəfdən, folklorun əski milli ideoloji ənənələri, politeist mifoloji-dini dəyərləri mühafizə etməsi onu dini dünyagörüşlərinin bir-birini əvəz etdiyi məlum tarixi xronikalara sığışdırmağa imkan vermir. Folklor düşüncəsi “özünəməxsus immun kodları” (janr, ifadə vasitələri) ilə öz “milli” avtonomiyasını (əski ənənələr bağlılığını) daim qorumağa və saxlamağa çalışır. Bu da öz növbəsində “Azərbaycan folkloru və İslam dini” mövzusunun göründüyündən daha çətin, daha mürəkkəb problemə çevirir. Lakin problemin mürəkkəbliyinin hansı dərəcədə olmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan folklorşünaslığının müasir səviyyəsi bu mürəkkəbliyi aradan qaldıraraq, “folklor-din” probleminin nəzəri-fəlsəfi, idraki-metodoloji əsaslarının yaradılmasını tələb edir. Bu, zamanın Azərbaycan folklorşünaslıq elminin qarşısında qoyduğu tələb və təxirəsalınmaz

vəzifədir. Çünki folklorşünaslıqda xüsusilə aşiq poeziyası və məhəbbət dastanlarının tədqiq sahəsində ciddi nəzəri-metodoloji boşluqlar və fəlsəfi-idraki yanlışlıqlar meydana çıxmışdır. Problemin aktuallığı folklorşünaslıqda bu yanlışlıqların get-gedə axına və qarşısızalmaz prosesə çevrilməsi təhlükəsi ilə bağlıdır. Elmi tədqiqat öz mahiyyəti və strukturu etibarilə metodologiyaya bağlıdır və daim onu tələb edir. “Folklor-din” problemi ilə bağlı yaranmış nəzəri-metodoloji boşluq və fəlsəfi-idraki yanlışlıqlar artıq koranə metodologiyaya çevrilməkdədir. Bu da öz növbəsində “Azərbaycan folkloru və İslam dini” mövzusu da daxil olmaqla bu istiqamətdə fundamental-monoqrafik tədqiqatların aparılmasını zərurətə çevirir.

Darvinizm mahiyyətini 40-50 il ərzində itirdi. Dinə qədərki tarix anlayışı da elmdə öz yerini saxlaya bilmədi. Deməli, din insanlıq tarixi ilə, bəşərin mövcudluğu ilə həmyaşdır. Din bütün zamanlarda mübahisə mövzusu olmuşdur. Mübahisənin əsas tərəfləri isə dindarlar və ateistlərdir. Ən sonda ateistlər də Allahın varlığını təsdiq etdilər. Din nədir? İman nədir? Küfr nədir? Əvvəlcə bu ifadələrə aydınlıq gətirilməlidir. Dinə münasibətdə fərqli mədəniyyətlərin və cəmiyyətlərin irəli sürdükləri fikirləri nəzərdən keçirək. Tümer Günay “Din” adlı əsərində: “Din şüurlu hər kəsi, nəbinin bildirdiyi gerçəkləri mənimsəməyə çağıran ilahi bir qanundur” söyləmişdir. Deməli, din ilahi bir qanundur, insanların dizayn edəcəyi, fikirləşə biləcəyi amil deyildir.

Bəzi sapı özümüzdən olan cahillər “islamafobiyadan” söz açaraq yanlış istiqaməti anladılar. İslam dininə məxsus olan birisinin İslam fobiyasından bəhs etməsi nə dərəcədə məntiqə uyğundur? Nədir İslam fobiyası? Qeyri-müsəlmanların işğalçılıq siyasətinə don geyindirmək, haqsızlıqlarına haqq qazandırmaq oyunundan başqa bir şey deyildir. Yadınızdadırsa, vaxtilə ermənilər bu termini daha çox işlədirdilər. Bunlar hər hansı bir yadellinin müsəlman ölkələrinə saldırı öncəsi informasiya dövrüyyəsinə daxil etdiyi ifadələrdir. Baxaq görək, İslamda ksenofobiyaya meyil varmı? İslam peyğəmbəri haqqında İncilə müraciət edək. “... Allahın səltənəti sizdən alınacaq, Onun meyvələrini yetişdirəcək bir xalqa veriləcək. Bu daşın üstünə yığılan parçalanacaq, o da kimin üzərinə düşsə, onu toza döndərəcək” (İncil 1996, Təkvın 21).

“Rəbb sizə başqa bir Faraqlit göndərəcəkdir, ta ki, daima sizinlə birgə olsun” (İncil 1996, Matta,42).

“O sizə hər şeyi öyrədəcək və sizə söylədiyim hər şeyi yadınıza salacaq” (İncil 1996, Bab:14, ayə 15).

“...Mən getməsəm, Faraqlit gəlməyəcək... Və O gələndə günah, yaxşılıq və hökm üçün dünyaya hakim olacaq” (İncil 1996, Bab:14, ayə 7-8).

Yuxarıdakı nümunələrə diqqət etsək, Allah rəsulu Məhəmmədin İncildəki kodlarını görərik. Sonuncu ayələrdə Faraqlit kimi keçən isimin əsl yunan olan Priklitosdur, ərəbcə tərcüməsi Əhməd kəlməsinin qarşılığıdır ki, Qurani-Şərifdə peyğəmbərimizin İncildəki adının Əhməd olduğu xəbər verilir (Qurani-Kərim 2016, Saf surəsi, 61, 1).

Çağdaş nəzəriyyəçilərin “islamafobiyası”nın uydurma olduğu bu nümunələrdən aydın görünürmü?

İslamın nuru Qurani-Kərim qeyri-müsəlmanların haqqının qorunması alanında nədən bəhs edir? Baxaq görək burada bir fobiya vardır və ya İslama qarşı haqsız böhtanlar nədən qaynaqlanır.

Allah-Təala Quranda belə buyurur: “Allah din xüsusunda sizinlə savaşımayan və sizi yurdunuzdan çıxarmayan kimsələrə yaxşılıq etməyinizi və dəyər vermənizi yasaqlamaz. Allah qədir bilənləri sevər. Allah sadəcə, din xüsusunda sizinlə savaşımış, sizi yurdunuzdan çıxarmış və çıxarılmanıza dəstək vermiş kimsələrlə dostluğunuzu yasaq etdi. Onlara yaxınlıq edənlər zalımlıq etmiş olarlar” (Quran,2008, 8-9).

Quran qeyri-müsəlmanlara qarşı ədalətli olmanı tövsiyə edir, amma

1) dinimizdən ötrü bizimlə savaşıyanları;

2) vətənimizə basqın edənləri;

3) bizə qarşı savaşıyanlara dəstək verənləri –

bu cizgiləri tapdayanlarla dostluq edilməz.

Bizə qarşı savaşıyanlara Allah belə əmr etmişdi: “Sizə qarşı savaş açanlarla Allah yolunda savaşın. Haqsız bir kimsəyə təcavüz etməyin. Allah haqsız savaşıyanları sevməz. Təcavüzkarə

qarşı döyüşün, onları tutduğunuz yerdə öldürün. Sizi çıxardığı yerdən siz də onları çıxarın. Fitnə öldürmədən betərdi” (Qurani-Kərim 2016, Bəqərə, 2).

İslamda birgə yaşamaq və digər konfeksiyalara münasibət olduqca dəyərli və başqa dinlərə nümunə olacaq bir durumu nümayiş etdirir. Məlum olduğu kimi İslamda iki əsas bayram vardır ki, hər ikisinin də mahiyyəti bəşəri və humanitar səciyyəsilə təşviq olunmalıdır. Bu gün İslam dünyasının sevinclə qeyd etdiyi Qurban bayramının tarixi bəşər tarixi qədər qədimdir. Tanınmış ilahiyyətçi alim Əhməd Niyazovun ətraflı təqdimatında Qurbanın mahiyyəti tolerantlıq baxımından elmi dövriyyəyə işıq tutmaqdadır. Alim qeyd edir ki, Qurban ibadətində əsas olan üsuluna və şərtlərinə uyğun bir heyvanın ibadət və qulluq məqsədilə kəsərək qanının axıdılmasıdır. Heyvanın kəsildiyi andan etibarən möminin bu ibadəti yerinə yetirilmiş hesab edilir. Uca Allah buyurur:

“Onların nə əti, nə də qanı, əlbəttə, Allaha çatmaz. Allaha çatacaq olan sizin təqvanızdır” (Qurani-Kərim 2016, 22-37).

Həm ayə, həm də Hədisi-şərifə görə qurban ibadətinin yerinə yetirilmə və məqbul olmağı kəsim anıdır. Kəsilmiş qurbanlıq heyvanın ətinin paylanması bu ibadətin rüknlərindən deyil. Ona görə onun ətindən varlı, yoxsul, müsəlman və qeyri-müsəlman hər kəsə verilə bilər. Müsəlman hansı ölkədə yaşayırsa yaşasın, kəsdiyi qurbanın ətindən müsəlman olmayan yəhudi, xristian və s. qonşularına da verilə bilər.

Həzrəti Ömər (Allah ondan razı olsun) da qurban kəsəndə ilk olaraq qonşuluqda yaşayan müsəlman olmayana göndərmişdir. Hətta əmin olmayana qədər ki, qurban payı qonşuya çatmayıb, özü yeməzmiş. Peyğəmbər (s.a.s.) də bir çox yəhudi ilə ünsiyyət qurmuşdu. Yəhudi Abdullah ibn Səlam, peyğəmbərliyindən əmin olmaq üçün Həzrəti Məhəmmədlə (s.a.s.) söhbət etmiş, məhz bu söhbətin nəticəsi olaraq islamı qəbul etmişdi.

Tarixdə “Mədinə Vəsiqəsi” adı ilə tanınan məşhur bir müqavilə var ki, bu müqavilə də İslamın daha tolerant, müxtəlif inanclara dözümlü və sayğısının bariz nümunəsidir. Hələ heç bir toplum özündən olmayanlarla belə ədalətli davranmamışdır. Yalnız İslam dini və onun peyğəmbəri bütün bəşərə ədalətli olmuşdur.

“Mədinə Sənədi” yəhudilərə əmin-amanlıqla yaşama və mülkiyyət hüququ vermişdi. Müsəlman olmamaları onların hüquqlarını məhdudlaşdırmırdı. “Mədinə Sənədi”nə əsasən müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar, o cümlədən yəhudilərin arasında əlaqələr müəyyənləşdirilmiş, yəhudilər də İslam dövlətinin vətəndaşları hesab edilmişdilər. Bu gün isə yəhudilər Fələstində İslam torpaqlarını işğal edir və minlərlə müsəlmanı qətlə yetirirlər. İndi fobiya haradadır? İslam fobiyadır, yoxsa, islama qarşı fobiya düşünlərək həyata keçirilir?

“Mədinə sənədi”nə görə yəhudilər sərbəst etiqad və dövlət tərəfindən himayə edilmə hüququna sahib idilər. Əslən ərəb kəlməsi olan millət kəlməsi, ərəb dilində din mənasında istifadə olunmuşdur. Qurani-Kərimdə də eyni ilə, millət kəlməsi din mənasında işlənmişdir (Qurani-Kərim 2016, Bəqərə 130, Ali İmran 95, Yusif 38, Nəhl 123, Sad 7). Millət kəlməsini qısa şəkildə ifadə etmiş olsaq, bu bir dinə mənsub olan xalqın dini adət və ənənələrini əks etdirən davranış mənzuməsidir. Osmanlı dövründə və dövlətində də millət kəlməsi din olaraq istifadə olunmuş və Osmanlı dövləti fərqli millətlərə qarşı siyasətində din faktorunu əsas almışdır. Çox millətlik və ya çox mədəniyyətlik Qərbi dünyasında tərəflərin bir-birinə qarşı hörmətlə, xoş görmək və ya fərqlilikləri görməzdən gəlmək olaraq İmanuel Kant və John Lockun fəlsəfi görüşlərində dilə gətirilmişdir (Locke 1990, 19-21, 55). Bu görüşlər ilk növbədə ictimai rəy əsasında fərdi düşüncələrin formalaşmasını əsas görmüşdür. Fərdi düşüncə və fikirlərin ictimai ehtiyac və zərurət qarşısında assimilyasiya olması prinsipinə əsaslanan bu qarşılıqlı ehtiram, fərqli mədəniyyət mənsublarının da bölgədə aktiv rol alması və haqq hüquqlarının təmin olunması baxımından daha da şəkillənmişdir.

4. DİNİ-MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK

Çox mədəniyyətlik, demək olar ki, sosiolojiden siyasət elmlərinə, fəlsəfədən tədris elmlərinə qədər bütün sahələrin üzərində durduğu təməl prinsiplərdəndir. Bu prinsiplər praktik və normativ olaraq iki təməl kateqoriyada təhlil oluna bilər. Praktik, teorik və normativ əsaslara görə aparılan bu təhlillər çox mədəniyyətliliyin ictimai sinif, sosial təbəqə, dini, əxlaqi, fərqli etnik mənsubiyyət tərkiblərindən qaynaqlanan bir sistemə sahib olduğunu ifadə etməkdədir. Demək olar ki, dünyada Koreya və İslandiyanı çıxmaq şərti ilə, bütün ölkələr çox

mədəniyyətliliyə ev sahibliyi etməkdədir (Coşkun 2012, 34) Burada bir haşiyə çıxmış olsaq bəhs etdiyimiz tədqiqat Türkiyədəki əxlaq dərslərini tədris edən müəllimlər, ilahiyyatçılar və tədris sahəsindəki mütəxəssislər arasında aparıldığını qeyd etməyimiz yerinə düşər. Bu məqsədlə çox mədəniyyətliliyə sahib olan dilbər guşəmizin tədris sahəsindəki təmsilçilərimizə müxtəlifliyi, fərqliliyi bir zənginlik olaraq aşılması və qarşı tərəfin görüş, düşüncə əxlaq və davranışlarına öz sərhədlərini keçmədiyi təqdirdə hörmət və ehtiramı aşılmağı öyrətmələri tövsiyə olunur. Başımızın tacı olan böyüklərimiz üzrlü saysın, amma xüsusilə bölgədəki hüsurun təmin olunması üçün də hər iki tərəfə qarşı fərqli düşüncə, fikir qarşısında hörmət və ehtiramın aşılması tələb olunur. Burada məsələni bir az da qəlizləşdirərək, cəmiyyətin islah olunmasının kimlərin üzərində öhdəlik və vəzifə borcu olması məsələsini də dilə gətirmiş olsaq, əl və dil birliyi ilə bütün sahələrdə olan mütəxəssislərin toplu səyi nəticəsində cəmiyyətin bütün fərdləri sahiblənməli və mədəniyyətimizin ən gözəl nümunələri ilə nəsiblənmələridir. Nevzat Tarhanın “*Cəmiyyət Psixologiyası*” adlı əsərində dilə gətirdiyi kimi ifratçılıq əslində gənclik, zəka və düşüncədə formalaşan artıq enerjinin, fərqli düşünmə və əksər hallarda səmimiyyətdən qaynaqlanan daha çox savab qazanma istəyinin müsbət məcraya çevrilməsi ilə çox mühüm nəticələrin hasil olmasına yönəltmək olar (Tarhan 2012). Bunun üçün də ifrata və ya təfriqə meyillənən gənclərimizi də bizdən bilib, onlara böyük ailəmizin bir parçası olaraq daim səbr və təmkinlə xeyri aşılmalı və pislikdən çəkəndirməliyik. Yəni də xüsusilə üzərində israr etməklə cəmiyyətin bütün sahələrində olan fərdlərin, mütəxəssislərin əl və dil birliyi ilə bunun mümkün olduğunu ifadə etməyimiz zəruridir (Gündoğdu 2008, 34).

Çox mədəniyyətlilik artıq qloballaşma, dünyada beyin gücü və beyin köçünün artması, iş imkanlarının dəyişməsi, fərdiləşmə və s. əsaslar çərçivəsində “mən və digəri” düşüncəsinin səbir, xoş görmə kimi klassik ifadələrin yerini Poperin dilə gətirdiyi qarşı tərəfi ancaq mənfi deyil, eyni zamanda müsbət bir şəxsiyyətə, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə sahib bir fərd olaraq qəbul olunması iddiasına əsaslanır. Bu müddəalar UNESCO-nun 1995-ci ildəki “Xoş Görü Təməlləri Bəyannaməsi” ilə müxtəlif mədəniyyətlərin zənginliyinə, bəşəriyyətə hörmət və ehtiramın dilə gətirilməsi də ifadə olunmuşdur.

Mövzu ilə əlaqədar müsəlmanların Avropada inteqrasiyası və şərqdə kimlik, düşüncə, din və adətlər mənzuməsində fərqlilik göstərən mədəniyyətlə tanışlığı mövzusu əsas alınaraq

işlənmişdir. Müsəlmanlar VIII əsrdə İberiya yarımadasında Əndəlus dövlətini və mədəniyyətini qurmaqla həm özlərini tanıtmış, həmçinin fərqli mədəniyyətlə tanışmışdır. Buna görə də Avropa qanunu dəyənək siyasəti, demokratiyanı təzyiqlə, mənəviyyatla maddiyyatı, ağılla əfsanələri birlikdə toplayan miras üzərinə qurulduğu da ifadə olunmalıdır. Bu günün Avropasına gəlincə isə bu keçmişə aid tarixi simvol və əfsanələrə referans olmadan, gələcəyə və gələcəkdəki vətəndaşı olan xalqların hüsurunu təmin etmə vəzifəsini əsas bilir. Qərbin sahib olduğu bu tarixi miras xalqların inteqrasiyası ilə mədəniyyətlərin tanışmasında ya Huntigtonun ifadə etdiyi kimi mədəniyyətlərin toqquşması kimi (Samuel 2002) ya mədəniyyətlərin güclü və zəif tərkib əsaslarına görə bir-biri qarşısında əzilməsi, ya da assimilyasiyası kimi təzahürlərlə ortaya çıxmışdır (Pəşənbe-Karai 1943).

Doğrusunu etiraf etsək, özümüzü isbat etmək üçün çox vaxt fərqli mədəniyyətlərdən misallara, xüsusilə də Qərbdən aldığımız ilhama ehtiyac duyuruq. Halbuki, özümüzün tarixi mirasımıza diqqət etsək, Osmanlı mədəniyyətində çox mədəniyyətliliklə əlaqədar sözlü deyil, canlı örnəklərin sahibi olduğunu ifadə edə bilərik. Osmanlı imperiyası böyük əksəriyyəti müsəlmanlar olan bölgədə xristianların ortodoks və katolik, yəhudilərin Rabbani, Karai, Samiri məzhəbləri, müsəlmanların şiə və sünni məzhəbləri kimi fərqli düşüncə və görüşdə olan insanları özündə cəmləyirdi. Statistik məlumatlara görə, Sultan Süleyman Qanununun (1520-1566) dövrünə təsadüf edən nüfuz qeydlərində, ölkə əhalisi təqribən 12 milyon olaraq bildirilmiş, bunların 58%-i müsəlmanlar, xristianlar 41 %, yerdə qalan 1% qismi isə yəhudilər qeyd olunmuşdur. Çox maraqlıdır ki, 1831-ci ilin nüfuzunda Rumelidə yaşayan xalqın 38 % müsəlmanlar, 60 % xristianlar, Anadoluda yaşayanların 83% müsəlmanlar və 15 %-i isə xristianlardır (Pəşənbe-Karai 1943, 215).

Ümumiyyətlə, çox millətlərlə yaşamaq ya onların güclü təsir, mədəniyyət altında assimilyasiya olub tamamilə tarixdə yox olması, yaxud fərqli millətlərin eyni məqsəd və hədəf üçün iş birliyində olub onların mədəni irslərinə sahib çıxıb, hörmət və ehtiramla yanaşmaqla mümkün olmuşdur. Sadə bir misalda dünyanın ən zəngin və müxtəlif mədəniyyət sahibi olan Balkan bölgəsini dörd yüz il heç bir münaqişəsiz idarə edən Osmanlının çəkilməsi ilə, irqçiliyin nəticəsi olaraq Avropanın ortasında və dünyanın gözü önündə Serebnitsa soyqırımını həyata keçirilmişdir (Karpat 2001, 513). Örnəklər arasında Qubadakı qazıntılar əsnasında ortaya çıxan məzarlıq,

xalqımızın başına gətirilən milli zəmində fərqli soyqırımlar, tarixdəki xaçlı döyüşləri və s. misal verilə bilər (Yılmaz 2004, 40). Folklor və dinin qarşılıqlı münasibətlər kontekstində tədqiqi mürəkkəb problemdir. Belə ki, hər iki sosial-mədəni özünüifadə kodu tarixən ictimai şüurun sinxron struktur vahidləridir. İstənilən xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının ictimai şüur tarixində folklor və din, demək olar ki, eyni tarixi başlanğıca malikdir. Diaxron-tarixi baxımdan hər ikisi mifoloji şüurun parçalamb tarixi şüura keçidi kontekstində meydana çıxır. Bu halda dinin istər politeist, istərsə də monoteist formalarının necə meydana çıxması əhəmiyyət kəsb etmir. Yəni din və folklor həmişə yanaşı şüur formalarıdır. Din istər politeist inanc, istərsə də monoteist vəhy kimi bütün hallarda insanın “nitqindən keçərək” verballaşır (sözə çevrilir). Bu halda istənilən hadisənin nəql edilməsi onu artıq folklorlaşdırır. Çünki “folklor” anlayışının bütün mahiyyəti fikrin şifahi ifadələnməsi ilə bağlıdır. **Şüurda olanın şifahi nitq vasitəsilə ifadə olunaraq “variantlaşması”, “kollektivləşməsi” və “improvizasiyalaşması” onu həm də folklor mətninə çevirir.** Demək, dinin vəhy bilgisi, yəni teokosmik informasiya kimi şifahi nitqlə ifadə olunması onu folklorla birləşdirir. Beləliklə, dinlə folklorun mürəkkəb münasibətlərinin bir səviyyəsini də məzmunla (din) formanın (şifahi ifadə olunma) münasibətləri kimi də təsəvvür etmək olar. Lakin bütövlükdə götürdükdə din və folklor ictimai şüurun müstəqil formalarıdır.

5. DİNİ-MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK VƏ TOLERANTLIQ İCTİMAİ ŞÜUR KONSEPTLƏRİ KİMİ

“İctimai şüur” konsepti. İctimai şüur fərdlərdən təşkil olunan cəmiyyəti bütövlükdə əhatə edən total düşüncə sistemidir. Bu sistem laylı struktura malikdir. Din, fəlsəfə, folklor, ədəbiyyat, elm, incəsənət və s. ictimai şüurun formalarıdır. Həmin formalar eyni bir ictimai şüuru müxtəlif kodlar vasitəsi ilə ifadə edir. Məsələn, dövlətçilik ideyası dastanlarda epik-tarixi kodla, cəmiyyətlərarası münasibətlərdə sosial-siyasi təşkilolunma modellərində, dini mətnlərdə Allahın yer üzünə verdiyi mənəvi-əxlaqi modellərdə və s. ifadə olunur.

İctimai şüurun diaxron inkişaf mərhələləri: mifoloji və tarixi şüur. İctimai şüur tarixi kateqoriyadır. Elmdə ictimai şüurun iki mərhələsi fərqləndirilir: mifoloji və tarixi şüur.

Mifoloji və tarixi şüur məkan-zamana baxışlarına görə fərqləndirilir.

Gerçəkliyi inikasın mifoloji konsepsiyasında məkan-zaman qapalı-təkrarlanan struktura malikdir. Varlıq istər bütövlükdə (tam olaraq), istərsə də onun tərkib hissələri səviyyəsində bir nöqtədən başlanır, qapalı trayektoriya üzrə hərəkət edir və həmin nöqtədə də öz varlığını başa vurur. Bundan sonra yeni qapalı dövrə başlanır. Beləcə mifoloji dünya modelində gerçəklik qapalı, təkrarlanan kontinuum (məkan-zaman sistemi) şəklində təsəvvür olunur.

Tarixi şüur modelində məkan və zamanın qapalılığı dağılır və düzxətli kontinuumu keçir.

Mifologiya – ictimai şüurun başlanğıc mərhələsi kimi. Mifologiya bəşər tarixinin ilkin şüur mərhələsi hesab olunur. Mədəniyyətin bu gün gördüyümüz bütün mənalı elementləri öz başlanğıcını bu və ya digər şəkildə mifologiyadan götürür. Mifologiya ilkin mədəniyyətin beşiyidir. Bu cəhətdən din və folklor da mifologiya ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Mifoloji şüurun sinkretik strukturu. Mifologiyanın əsas xarakterik cəhətlərindən biri onun sinkretik struktura malik olmasıdır.

Sinkretizm – hərfi mənada “qovuşma”, “çarpazlaşma” anlamındadır. Yəni bu gün müstəqil ictimai şüur formaları olan din, fəlsəfə, elm, ədəbiyyat, siyasət, folklor və s. mifologiyada bir-birinə qovuşmuş, birləşmiş haldadır. Bunları şərti olaraq rüşeym halı da hesab etmək olar. Ona görə də mifologiyada dini görüşlərlə folklorla aid təsəvvürlərin sərhədləri çox vaxt bilinmir.

Mifoloji şüurdan tarixi şüura keçid. Mifoloji şüur tarixi bəşər düşüncəsinin tarixində ilkin mərhələ hesab olunur. Bu mərhələnin sonuna doğru mifoloji şüur parçalanmalar dövrünə daxil olur. Onun parçalanaraq dağılması ilə din, folklor, elm, incəsənət bir-birindən ayrılmağa, müstəqilləşməyə başlayır. Bununla da mifoloji şüur öz yerini tarixi şüur formalarına verir.

Folklor və din mifoloji şüurdan üzvlənən tarixi ictimai şüur formaları kimi. Mifoloji şüurun parçalanması ilə ondan bir çox şüur formaları inkişaf edir. Din və folklor da mifoloji şüurdan aktual üzvlənmə keçirərək müstəqil tarixi şüur formalarına çevrilir. Bu şüur formaları həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərinə malikdir. Oxşarlıq onların ortaq mərhələsi – sinkretik mifoloji başlanğıcı ilə bağlıdır.

Folklor – etno-kosmik düşüncə modeli, bədii özünüifadə və davranış kodu kimi. İctimai şüurun formalarından biri olan “folklor” düşüncə konsepti kimi geniş mənə sistemini təşkil edir. Folklor haqqında çoxlu sayda təriflərin olması bundan irəli gəlir.

Keçmiş sovet elm məkanında “folklor” anlayışı şifahi xalq ədəbiyyatı ilə eyniləşdirilirdi. Sonralar folklorə şifahi ədəbiyyatı (sözlü folkloru) da öz içərisinə alan geniş sistem kimi yanaşılmağa başladı. Azərbaycan folklorşünaslığında folklor artıq “etno-kosmik düşüncə modeli, bədii özünüifadə və davranış kodu kimi” kimi nəzərdən keçirilir. Bu tərif folklor anlayışının strukturunu bütövlükdə əhatə edir. Bu cəhətdən, **folklor:**

- **“etno-kosmik düşüncə modeli kimi”** xalqın gerçəklik haqqında ənənəvi təsəvvürlərini özündə birləşdirən düşüncə sistemi, dünya modeli;
- **“bədii özünüifadə kodu kimi”** şifahi ədəbiyyat, bədii söz yaradıcılığı, bədii-estetik düşüncə forması;
- **“davranış kodu kimi”** sosial təşkil olunmanın simvolik sistemidir. Buraya xalqın kütləvi-mərasimi davranış formulları olan adətlər-ənənələr, toylar, yaslar və s. ritual formaları aiddir.

Din – yaradılış ideologiyası, dünyagörüşü və sosial-mədəni davranış sistemi kimi. Dinə yanaşmada müxtəlif mövqelərin olmasına baxmayaraq, onu ən ümumi halda yaradılış ideologiyası, dünyagörüşü və sosial-mədəni davranış sistemi kimi götürmək olar. Bu cəhətdən, **din:**

- **yaradılış ideologiyası kimi** bütün varlıq aləmin yaradılışından bəhs edən ideoloji düşüncə sistemi;
- **dünyagörüşü kimi** varlıq haqqında tam (bütöv) təsəvvürlər sistemi;
- **sosial-mədəni davranış sistemi kimi** insanlığın həyatını tarix boyunca sakral davranış sxemləri əsasında təşkil edən total davranış modelidir.

İslam tolerantlığında həm məzhəblərəarası, həm də dinləərəarası birgə yaşamdan bəhs edilir. Məşhur İslam alimi Əbusəttar İbrahim əl- Heyti “Fərdin özü-özü ilə və başqası ilə dialoqu” əsərində yazır ki, əgər dinlər və mədəniyyətlərəarası dialoq bir çoxlarına müasir həyatın, şəraitin diqtə

etdirdiyi zərurətdirsə, İslama görə bu, dini vəzifə və mükəlləfiyyətdir. Allah-Təala bu vəzifəni müsəlmanlara ona görə yükləyib ki, onlar bəşəri cinsin birliyi çərçivəsində həmrəylik və tolerantlıq dəyərlərini yaşasınlar.

İslamın bəşəri bir din olmasını, nəticədə bütün insanların İslama gəlişini qeyri-müsəlman alimləri dəfələrlə öz cahanşümül əsərlərində qeyd etmişlər. Hətta bir çox ağıllı və qeyri-dinə mənsub insanlar İslamın mahiyyətini başa düşdükdən sonra islam dinini qəbul etmişlər.

“Every Man” ensiklopediyası İslam və müsəlmanlar haqqında, onların multikulturalığa münasibətini şərh edərək yazır ki, islamiyyət həyatın bütün məsələləri üçün qaydalar qoyur. O, qüsursuz bir qanunlar toplusudur. Bəli, İslam əxlaq normasıdır. O, bütün bəşərə göndərilib, ona görə ki, fani dünyanın malına görə insanlar vəhşi cildini soyunub atsınlar və bir-birinə qarşı – insanlığa qarşı ədalətli olsunlar.

Nəticə

Azərbaycan etnik məkanında dini-mədəni müxtəliflik və tolerantlıq problemi üzrə aparılmış müşahidə və təhlillərimiz bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Azərbaycanın etnik-mədəni mühiti mürəkkəb struktura malikdir. Bu strukturun nüvəsini türk etnosu təşkil edir. Bütün digər etnik elementlər bu nüvə ətrafında düzülməklə funksional sistem yaratmışdır.

2. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan etnik məkanında dini-mədəni müxtəliflik dərin köklərə malikdir. Azərbaycan tarixən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmuş, bu ərazidə daim antropoloji-mədəni tarix yaşanmışdır. Bu tarixə nəzər saldıqımızda dini müxtəlifliyin iki əsas layını aşkarlayırıq:

a) mifik-dini sistemlər;

b) səmavi dini sistemlər.

3. Azərbaycan etnik məkanında dini-mədəni müxtəliflik və tolerantlığın əsasında islam konsepsiyası durur. İslamın sonuncu vəhy dini olması, özündən əvvəlki vəhy dinlərini qəbul

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 1

World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 1

ISSN: 2717-6584, 2020-1 / AZERBAIJAN Özel Sayısı

etməsi və onların funksionallaşmasına şərait yaratması Azərbaycan etnik məkanını dini-mədəni müxtəliflik və tolerantlıq mərkəzinə çevirmişdir.

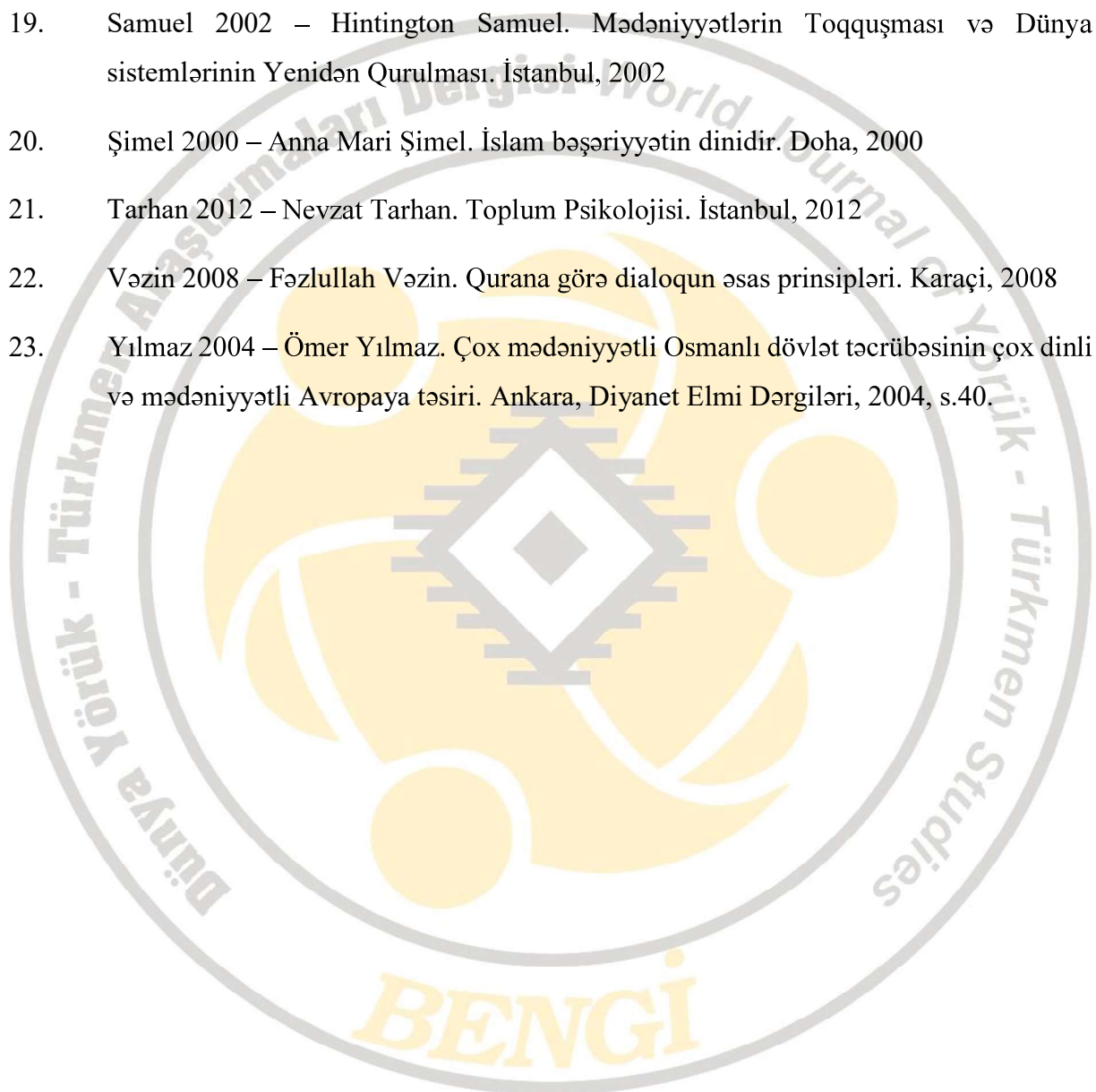

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın 2016 – Aydın Mülayim. Kuran da Din adamları. İstanbul, 2016
2. Bayındır 2014 – Abdulaziz Bayındır. Kuran işığında doğru bildiyimiz yalanlar. İstanbul, 2014
3. Coşkun 2012 – Mehmet Kamil Coşkun. Din Kültürü və Əxlaq. Dumlupınar Ünvers. Sos. Bil. Der., 2012
4. Draz 1974 – M. Abdullah Draz. Din və Allah inancı. İstanbul, 1974
5. Əl-Qədidi 1995 – Əhməd əl-Qədidi. İslam və sivilizasiyaların mübarizəsi. Doha, 1995
6. Haife Hasan 2010 – Mühammüd Halife Hasan. Dialoq. Qahirə, 2010
7. Hakan 2008 – Hakan Gündoğdu. Çox mədəniyyətli cəmiyyətlərdə digərləri ilə yaşamaq və xoşgörü. EKEV elmi dərgisi, 2008, s. 37
8. İncil (Tərcümə edəni: Mirzə Xəzər). Stokholm: Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1996
9. İslam Peyğəmbəri. Bakı, 2013
10. Karpat 2001 – Kemal Karpat. Osmanlı və Dünya. İstanbul, 2001
11. Qarayev 2002 – Yaşar Qarayev. Min ilin sonu. Bakı, 2002
12. “Qurani-Kərim” və Tərcüməsi. Ankara, 2016
13. Locke 1990 – Jhon Locke. Aletter Conseming Tolerantion. Nev York: Prometheus Books, 1990, s.19-21
14. Niyazov 2014 – Əhməd Niyazov. Aktual Dini Məsələlər. Bakı, 2014
15. Niyazov 2016 – Əhməd Niyazov. XIX əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində Dini həyat, elm və mədrəsələr. Bakı, 2016
16. Öztürk 2013 – Muammar Öztürk. Mən inanıram. Bakı, 2013

17. Perşenbe-Karai 1943 – Erkan Perşenbe, Enver Ziya Karai. Çox mədəniyyətli Avropaya müsəlmanların inteqrasiyası. Ankara, 1943
18. Sami 1991 – Şəmsəddin Sami. Kamusi Türki. İstanbul: Dərasədet c.1-11, s. 645-1404
19. Samuel 2002 – Hintington Samuel. Mədəniyyətlərin Toqquşması və Dünya sistemlərinin Yenidən Qurulması. İstanbul, 2002
20. Şimel 2000 – Anna Mari Şimel. İslam bəşəriyyətin dinidir. Doha, 2000
21. Tarhan 2012 – Nevzat Tarhan. Toplum Psikolojisi. İstanbul, 2012
22. Vəzin 2008 – Fəzlullah Vəzin. Qurana görə dialoqun əsas prinsipləri. Kərəçi, 2008
23. Yılmaz 2004 – Ömer Yılmaz. Çox mədəniyyətli Osmanlı dövlət təcrübəsinin çox dinli və mədəniyyətli Avropaya təsiri. Ankara, Diyanet Elmi Dərgiləri, 2004, s.40.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 1
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 1
ISSN: 2717-6584, 2020-1 / AZERBAIJAN Özel Sayısı

